

ΣΥΝΕΔΡΙΟ

Υπό την αιγίδα της Α.Ε. του Προέδρου της Δημοκρατίας κυρίου Προκοπίου Παυλοπούλου

Οι Τέχνες στο ελληνικό σχολείο: παρόν και μέλλον

Φιλοσοφική Σχολή Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
11, 12 και 13 Οκτωβρίου 2018

ΒΕΒΑΙΩΣΗ

Η εισήγηση «Οι τέχνες στα νέα Προγράμματα Σπουδών της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευσης: Μία καινοτομία υπό απαγόρευση» του Μάριου Κουκουνάρα - Λιάγκη πρόκειται να συμπεριληφθεί στα Πρακτικά του Συνεδρίου.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικών και Καποδιστριακών
Πανεπιστημίων Αθηνών

ΤΜΗΜΑ ΘΕΑΤΡΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ,
ΤΜΗΜΑ ΜΟΥΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΘΕΑΤΡΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Κ @ Λ
ΧΟΡΗΓΟΣ
ΙΑΡΥΜΑ
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ
ΛΑΣΚΑΡΙΔΗ

ΧΟΡΗΓΟΙ
ΕΖΑ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΣΥΝΤΟΜΙΑ
ΑΤΑΛΑΝΤΗΣ

ΟΕΝΟGENESIS

ΟΙ ΤΕΧΝΕΣ ΣΤΑ ΝΕΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΣΠΟΥΔΩΝ (2016/17) ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ ΚΑΙ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ: ΜΙΑ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ ΥΠΟ ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ

Εισαγωγή

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να αναδείξει το παράδοξο της απαγόρευσης της χρήσης των τεχνών στη διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών (ΜτΘ) στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, με απόφαση του Ανώτατου Διοικητικού Δικαστηρίου του Κράτους, του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΣτΕ). Ουσιαστικά θα επιχειρήσουμε α) να δικαιολογήσουμε επιστημονικά την παιδαγωγική λειτουργία των τεχνών στη διδασκαλία του θρησκευτικού φαινομένου και των θρησκειών στο ΜτΘ, β) να αναλύσουμε πώς εντάσσονται οι τέχνες στα νέα Προγράμματα Σπουδών (ΠΣ) του ΜτΘ και στη διδακτική μεθοδολογία που αυτά προτείνουν και γ) να παρουσιάσουμε ερευνητικά τις διαφορετικές προσεγγίσεις της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης, όταν επιτρέπονται ή όχι οι τέχνες σε αυτήν και τα προσδοκώμενα μαθησιακά αποτελέσματά τους. Αφορμή της έρευνας αυτής αποτέλεσαν οι αποφάσεις του ΣτΕ για ακύρωση των ΠΣ των Θρησκευτικών του 2016 μετά από προσφυγή του σωματείου με την επωνυμία Πανελλήνια Ένωση Θεολόγων (Π.Ε.Θ.), του Ν.Π.Δ.Δ. με την επωνυμία Ιερά Μητρόπολη Πειραιώς, του ίδιου του Μητροπολίτη Πειραιώς, κ.κ. Σεραφείμ, κατά κόσμον Χρήστου Μετζελόπουλου, και 6-10 γονέων μαθητών/τριών που φοιτούν στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Πρόκειται για τις αποφάσεις του ΣτΕ 660/2018 για ακύρωση του ΠΣ Δημοτικού-Γυμνασίου (ΥΠΠΕΘ/143575/Δ2/-ΦΕΚ Β' 2920/13.9.2016) και 926/2018 για ακύρωση του ΠΣ του Λυκείου (ΥΠΠΕΘ/143579/Δ2/-ΦΕΚ Β' 2906/13.9.2016). Οι αποφάσεις αυτές δεν αφορούν τα ισχύοντα πια ΠΣ του ΜτΘ όπως αναθεωρήθηκαν στη διάρκεια του 2016-17, μετά από διάλογο με την Εκκλησία της Ελλάδας και την Εκκλησία της Κρήτης, και δημοσιεύτηκαν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως τον Ιούνιο του 2017 (Δημοτικό-

Λύκειο/ΥΠΠΕΘ/99058/Δ2/-ΦΕΚ Β'2105.19.6.2017). Δεν θα μας απασχολήσει όμως αυτό, γιατί αφορά ένα ευρύτερο εκπαιδευτικό και θεολογικό θέμα με παράγοντες θρησκευτοπαιδαγωγικής, νομικής και πολιτικής που το επηρεάζουν. Εδώ γιατί μας αφορά η καινοτομία που εισάγουν τα ΠΣ, της αξιοποίησης των τεχνών με βάση τις αρχές της βιωματικής μάθησης και αυτή είχε εισαχθεί και με τα ΠΣ του 2016. Σημασία έχει ότι ακριβώς αυτή η εισαγωγή και αξιοποίηση της τέχνης προκάλεσε την πρώτη ισχυρή αντίδραση της Εκκλησίας της Ελλάδας το φθινόπωρο του 2016, με το στόμα του ίδιου του Αρχιεπισκόπου κ.κ. Ιερώνυμου, αλλά και των Μ.Μ.Ε. που ακολούθησαν. «Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Ιερώνυμος, μετά από συνάντηση με εκπροσώπους της Πανελλήνιας Ένωσης Θεολόγων, χαρακτήρισε τα νέα προγράμματα «απαράδεκτα και επικίνδυνα» και επισήμανε ότι μπορεί να προκαλέσουν «ρήξη» στη σχέση Εκκλησίας και Πολιτείας και «ζημιά στην κοινωνία»» (ΕΘΝΟΣ/20.9.2016). Οι εφημερίδες ακολούθησαν με πρωτοσέλιδα άρθρα για τη Rihanna, τον Διονύση Σαββόπουλο, τον Αλκίνοο Ιωαννίδη και άλλα που αφορούσαν κυρίως την κριτική για τη χρήση σύγχρονης μουσικής και ποπ κουλτούρας στη διδασκαλία του ΜτΘ (π.χ. «Θρησκευτικά με Ριάννα, Πορτοκάλογλου και Νικόλα Άσιμο θέλει ο Φίλης!»-Πρώτο Θέμα/29.9.2016). Η πολιτική και επικοινωνιακή ατμόσφαιρα που δημιουργείται προκάλεσε το βασικό κύμα αντίδρασης από μητροπολίτες, ιερείς και φυσικά την Π.Ε.Θ., που περισσότερο είχε σχέση με τον σκοπό του ΜτΘ και το περιεχόμενό του και όχι τη βιωματική προσέγγιση της διδασκαλίας. Σε αυτό το κλίμα έγιναν και οι προσφυγές στο ΣτΕ για ακύρωση των ΠΣ και έτσι από τη χλιαρή αντίδραση για τα τραγούδια στη διδασκαλία φτάσαμε στην εκπεφρασμένη απαγόρευση γενικά των τεχνών στο ΜτΘ μέσω των δύο αποφάσεων του ΣτΕ.

Οι αποφάσεις του ΣτΕ 660/2018 και 926/2018 και η απαγόρευση των τεχνών στη διδασκαλία

Στην απόφαση 660/2018 του ΣτΕ ακύρωσης του ΠΣ των θρησκευτικών Δημοτικού-

Γυμνασίου ανάμεσα σε άλλα αναφέρεται:

«...από την περιγραφή των «γενικών στόχων» κάθε τάξης και το περιεχόμενο των επιμέρους θεματικών ενοτήτων (τόσο από τα «βασικά θέματα» κάθε μιας όσο και από τα «προσδοκώμενα αποτελέσματα» και τις «ενδεικτικές δραστηριότητες») προκύπτει επίσης ότι με την διδασκαλία του εν λόγω μαθήματος επιδιώκονται και στόχοι οι οποίοι, πέραν των ως άνω τριών συντεταγμένων, εκφεύγουν ακόμη και από ένα αμιγώς «θρησκευολογικό» πρότυπο μαθήματος, αναγόμενοι σε άλλα διδακτικά αντικείμενα (όπως η κοινωνιολογία, φιλοσοφία, κοινωνική και πολιτική αγωγή, οικολογία, τέχνες κ.ά.)...».

Δεν μπορεί, δηλαδή, ένα θρησκευτικό μάθημα να έχεις στόχους και περιεχόμενο που να υπάρχει σε άλλα μαθήματα ή αντικείμενα ή πεδία και ένα από αυτά είναι και οι «τέχνες».

Στην απόφαση ακύρωσης 926/2018 του ΠΣ του Λυκείου το σώμα των ανώτατων δικαστών προχωρούν και σε περαιτέρω ανάλυση της «εκπαιδευτικής και παιδαγωγικής προσέγγισής» τους, με παραδείγματα του εξοβελισμού της τέχνης από το ΜτΘ.

Αφού κάνουν παρόμοια αναφορά με την ως άνω, ότι το ΠΣ περιλαμβάνει «επεξεργασία εννοιών (όπως η επικοινωνία, η ταυτότητα, η ελευθερία, τα ανθρώπινα δικαιώματα, η πολυπολιτισμικότητα, ο διάλογος, η έκφραση, η εταιρότητα (sic), η οικολογία) εννοιών οι οποίες ανάγονται σε διάφορες επιστήμες ή διδακτικά αντικείμενα (όπως η κοινωνιολογία, η ψυχολογία, η νομική και πολιτική επιστήμη, η φιλοσοφία, οι τέχνες)...» συνεχίζουν με τα εξής: «Όπως προκύπτει από τον Οδηγό του Εκπαιδευτικού που συνοδεύει την προσβαλλόμενη απόφαση στις μεθόδους διδασκαλίας του ΜτΘ περιλαμβάνονται ως ενδεικτικές δραστηριότητες ή

ως «προτεινόμενο εκπαιδευτικό υλικό», εκτός των άλλων (π.χ. κινηματογραφικές ταινίες, βίντεο, λογοτεχνικά αντικείμενα, ζωγραφικοί πίνακες) και τραγούδια ξένα και ελληνικά τα οποία, όπως προκύπτει από το περιεχόμενο ή από τους τίτλους τους (π.χ. τραγούδια «με θέμα τον έρωτα και τη φιλία» σελ 60, «Ο Μεγάλος Ερωτικός» (σελ.60), «ο Μπαγάσας» (σελ 59,60), «Έλσα σε φοβάμαι» (σελ.137), «Ανόητες Αγάπες» (σελ.222) παρίστανται όλως απρόσφορα για τη μετάδοση στους μαθητές της έννοιας του ιερού εν γένει και , ιδίως τους βιώματος της ιερότητας, όπως αυτό έχει αποτυπωθεί στη λειτουργική ζωή της Ορθόδοξης Εκκλησίας και στην παράδοση της Ορθοδοξίας...». Αν διαβάσουμε πίσω από τις γραμμές τα συμπεράσματά μας θα είναι υπέρ των τεχνών στην εκπαίδευση και κατά της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης, που παρέχει το σχολείο. Και αυτό γιατί το σκεπτικό των δικαστών είναι ότι η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης δεν μπορεί να αποτελεί σκοπό του ΜτΘ, γιατί οδηγεί τον πιστό Ορθόδοξο μαθητή και πιστή Ορθόδοξη μαθήτρια σε αμφισβήτηση. Αυτό αναφέρεται ρητά στις αποφάσεις, ότι, δηλαδή, το ΜτΘ «απευθύνεται αποκλειστικά στους μαθητές που ασπάζονται το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα και όχι στους ετεροδόξους, αλλοθρήσκους ή αθέους» και ότι με τη διδασκαλία που εισάγουν τα ΠΣ «δεν υπηρετείται η ανάπτυξη της ορθόδοξης χριστιανικής συνειδήσεως, αλλά επιχειρείται ο κλωνισμός ή και η μεταβολή αυτής». Οπότε οι τέχνες απαγορεύονται στο ΜτΘ, γιατί δημιουργούν το κατάλληλο περιβάλλον μάθησης που υποστηρίζει τον άνθρωπο να αναπτύσσεται ολιστικά ως όλος άνθρωπος και να ενεργοποιεί όλες τις νοημοσύνες τους, στοχαζόμενος και αναστοχαζόμενος συνεχώς τη γνώση μετασχηματίζοντάς την σε δράση. Αναφέρεται στην απόφαση 660/2018 ότι το ΠΣ «έρχεται σε αντίθεση...β) προς την διάταξη του άρθρου 13 παρ.1 του Συντάγματος που κατοχυρώνει ως απαραβίαστη την ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως, διότι-ενώ, κατά τα προεκτεθέντα, η προσβαλλόμενη απόφαση θα έπρεπε να απευθύνεται αποκλειστικά στους ορθόδοξους χριστιανούς μαθητές και να κατατείνει

στην εμπέδωση και ενίσχυση της ορθόδοξης χριστιανικής συνειδήσεως τους-με τη σύγχυση που προκαλείται, όπως έχει εκτεθεί από το προπεριγραφέν πρόγραμμα σπουδών και με τον επιδιωκόμενο δι' αυτού «αναστοχασμό» των μαθητών (ηλικίας 8-16 ετών), η εν λόγω απόφαση κλονίζει την ορθόδοξη χριστιανική συνείδηση». Στην απόφαση μάλιστα 926/2018 ουσιαστικά δίνοντας ρητά τη δυνατότητα «η πολιτεία να περιλαμβάνει στα σχολικά προγράμματα, στο πλαίσιο άλλων μαθημάτων, ή πάντως, διδασκαλίας απολύτως διακριτής απευθυνόμενης στο σύνολο των μαθητών (ανεξαρτήτως δηλαδή της θρησκευτικής τους εντάξεως), και εκπαίδευση 'θρησκευολογικού' χαρακτήρος με πληροφορίες και γνώσεις και για άλλες, πέραν της Ορθοδοξίας, θρησκείες και δόγματα «κατά τρόπο αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό, χωρίς να επιδιώκει κατηχητικό σκοπό...» αποκλείει αναλογικά τη διδασκαλία στο ΜτΘ της Ορθοδοξίας με τρόπο «αντικειμενικό και κριτικό». Μάλιστα αναφέρεται στην απόφαση πιο συγκεκριμένα ότι με αυτήν «προωθείται η αντίληψη ότι η θρησκευτική πίστη μπορεί και πρέπει να είναι 'κριτική' (βλ. π.χ. στη σελίδα 31 του εν λόγω Οδηγού: 'η πίστη είναι αντικείμενο διαπραγμάτευσης στο πλαίσιο του ΜτΘ', στη σελίδα 69: 'κριτικός αναστοχασμός' για την πίστη στον Τριαδικό Θεό και στην σελίδα 124 αυτού: 'αναστοχασμός' της αφήγησης της Γενέσεως για την πτώση των πρωτοπλάστων)', το στοιχείο δε αυτό κλονίζει την ορθόδοξη χριστιανική συνείδηση», ενώ το ΜτΘ «οφείλει να διατηρεί ως προέχουσα και κύρια μέριμνα όχι την παροχή πληροφοριών ή την επεξεργασία γνώσεων ή την ανάπτυξη προβληματισμών ιστορικής, θρησκευτικής ή κοινωνιολογικής φύσεως (αντικείμενο άλλωστε και άλλων μαθημάτων) αλλά την καλλιέργεια των κατάλληλων προϋποθέσεων ώστε να μπορεί να μεταδοθεί το βίωμα της ιερότητας, όπως αυτό έχει αποτυπωθεί-και είναι άλλωστε, ως εκ τούτου, πρόσφορη η μετάδοσή του- στη λειτουργική ζωή της ορθόδοξης εκκλησίας και της παράδοση της ορθοδοξίας, με τις πολλαπλές εκφάνσεις τους στον πολιτισμό της

χώρας.» Η απαγόρευση λοιπόν των τεχνών δεν αφορά τις τέχνες και τα προϊόντα τους που σχετίζονται με τη λειτουργική ζωή της Ορθόδοξης Εκκλησίας και την παράδοση της Ορθοδοξίας. Βυζαντινή μουσική, αγιογραφία, ίσως και παραδοσιακή ελληνική μουσική, με πολλές εξαιρέσεις φανταζόμαστε.

Είναι δεδομένο, λοιπόν, ότι ο θάνατος του φίλου-όποιος κι αν ήταν- του Νικόλα Άσιμου, στον οποίο αναφέρονται η υπό διαπραγμάτευση στο ΜτΘ στίχοι του τραγουδιού ο Μπαγάσας¹ δεν σχετίζονται με την Ορθόδοξη Εκκλησία και την παράδοσή της, την οποία προσεγγίζει ο μαθητής/η μαθήτρια στο μάθημα αυτό. Ότι απευθύνεται σε αυτόν σαν να είναι ζωντανός αποκαλώντας τον Μπαγάσα και αφήνει το περιθώριο να σκεφτούμε και να μάθουμε περισσότερα για τη ζωή και το τέλος της αυτό δεν φαίνεται να αφορά τον Χριστιανισμό και την Εκκλησία, σύμφωνα με τις αποφάσεις των δικαστών. Ότι το τραγούδι αφήνει ένα περιθώριο σε συνδυασμό με άλλες τεχνικές διδασκαλίας να δημιουργήσει το κατάλληλο και ασφαλές περιβάλλον για να διδάξουμε ευαίσθητα προσωπικά και κοινωνικά θέματα που άπτονται της πίστης του καθενός και φυσικά των βιωμάτων του και των υπαρξιακών ερωτημάτων του αυτό δεν αφορά, σύμφωνα με τις αποφάσεις του ΣτΕ, την Εκκλησία και την ελπίδα στην ανάσταση νεκρών που η ίδια διδάσκει. Αντίθετα όλα θεωρούνται ότι προκαλούν σύγχυση και σκοπεύουν μέχρι και σε «προσηλυτισμό». Πως γιατί και ποιος/ποια μπορεί να προσηλυτίζει στο σχολείο τους μαθητές και τις μαθήτριες και σε ποια ακριβώς θρησκεία, εφόσον μιλάμε για τους δασκάλους και θεολόγους που εργάζονται στο ελληνικό σχολείο, είναι ένα θέμα που ξεπερνά κάθε λογικό συλλογισμό, εκτός αν το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο αναγνωρίζει κάποιου είδους συνωμοσία που μας διαφεύγει.

Η παιδαγωγική προσέγγιση των τεχνών στη διδασκαλία του ΜτΘ

Το θέμα που αναπόδραστα αναδύεται είναι ότι σε αυτή την απόφαση οι τέχνες εξοβελίζονται γενικώς από τη διδακτική μεθοδολογία της Θρησκευτικής

Εκπαίδευσης, γιατί οι δικαστές, αλλά και Π.Ε.Θ. που θεωρητικά γνωρίζει σχετικά με τις επιστήμες της Παιδαγωγικής, αντιλαμβάνονται τη διδασκαλία και τη μάθηση ως «μετάδοση» ενός «βιώματος».

Κι εδώ είναι το πρόβλημα. Για την εισαγωγή της τέχνης σε ένα μάθημα, τη διαθεματικότητα και τη βιωματική διδασκαλία απαιτείται η θεώρηση της γνώσης ως προσωπική και συλλογική εμπειρία (κοινωνικός κονστρουκτιβισμός)², που έχει αξία για τη ζωή και βιωσιμότητα στον χρόνο (ριζοσπαστικός κονστρουκτιβισμός)³ και όχι ως ανώτερες δοτές ιδέες (ιδεαλισμός) ή εμπειρία που υπάρχει ανεξάρτητα από τον γινώσκοντα και αναμένεται να την αναπαράγει αποτελεσματικά (ρεαλισμός), μιμητικά και από μνήμης⁴. Στη δεύτερη περίπτωση μπορεί να μιλήσει κανείς για μετάδοση. Αυτή η γνώση αξιολογείται στην Ελλάδα από τους περισσότερους εκπαιδευτικούς και φυσικά από τις πανελλήνιες εξετάσεις για την εισαγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, για τις οποίες κάποιες ειδικότητες προετοιμάζουν τους μαθητές και μαθήτριες από το Γυμνάσιο, δηλαδή τους εξασκούν στη φροντιστηριακή μελέτη, εξέταση κατεκτημένης γνώσης, αναπαραγωγή και απομνημόνευση δηλωτικής γνώσης κ.ά. Σε αυτή τη γνώση, οι δικαστές περιλαμβάνουν και το «βίωμα». Αναφέρονται μάλιστα στο θρησκευτικό βίωμα και όχι το εκπαιδευτικό, θεωρώντας ότι στους τέσσερις τοίχους της τάξης ενός σχολείου, στο οποίο βρίσκονται υποχρεωτικά οι μαθητές στο 45λεπτο μάθημα αναπτύσσεται κάποιου είδους θρησκευτικό βίωμα. Επιπλέον, θεωρούν αυτό ως μία εμπειρία μίμησης (συμπεριφορισμός)⁵, που μεταδίδεται και αναπαράγεται, μάλιστα από μαθητές και μαθήτριες που είναι στην προεφηβεία, πρώτη και μέση εφηβεία, στο Δημοτικό, Γυμνάσιο και Λύκειο. Χωρίς, βέβαια, να λαμβάνεται υπόψη ότι είναι άνθρωποι με πολλαπλές νοημοσύνες⁶ με τις οποίες βιώνουν κάθε βίωμα, μάλιστα όλοι μαζί και μαθαίνουν από αυτό. Δεν είναι hard disc υπολογιστή, που ακολουθούν προγραμματισμένες οδηγίες. Είναι όντα με νου, που είναι ένα σύνολο διανοητικών

και πρακτικών ικανοτήτων, μακριά από κάθε δυισμό που υπονοείται, «ανάμεσα στο γνωρίζειν και στο πράττειν, τη θεωρία και την πρακτική, ανάμεσα στο πνεύμα ως σκοπό και ψυχή της δράσης και το σώμα ως όργανο και μέσον της»⁷ (Ντιούι, 2016, σ. 533). Για τους δικαστές η μάθηση δεν φαίνεται να ταυτίζεται με την εσωτερική (νευρικό σύστημα, εγκέφαλος, καρδιά) και εξωτερική (σώμα, περιβάλλον) δραστηριοποίηση και η γνώση με αυτό που έχει μάθει να κάνει και να ξανακάνει ο μαθητής/η μαθήτρια με το θρησκευτικό περιεχόμενο του μαθήματος⁸. Το σχετίζουν άμεσα με ένα είδος αυτόματης γνώσης της λειτουργική ζωής της Εκκλησίας και απροαίρετης συμμετοχής σε αυτήν μέσω του μαθήματος του σχολείου, που φυσικά είναι αδύνατον να προσφέρει οποιαδήποτε ενεργή συμμετοχή στην εκκλησιαστική και λειτουργική ζωή, η οποία ενέχει την προαίρεση του όλου προσώπου. Δεν είναι λοιπόν ούτε καν κατήχηση, παρά μόνο κενό γράμμα που υφίσταται δεκαετίες πριν το 2003 στην ελληνική νομοθεσία, ότι δηλαδή το ΜτΘ σκοπεύει στην ένταξη του πιστού στην Εκκλησία και έτσι στη σωτηρία του ανθρώπου⁹. Αυτό, όμως, που μας ενδιαφέρει εδώ είναι ότι δεν γίνεται αντιληπτό ότι το ΠΣ του ΜτΘ εκλαμβάνει το βίωμα ως εκπαιδευτική εμπειρία, όπως και είναι, που έχει οπωσδήποτε θρησκευτικό περιεχόμενο και ενεργείται με την προσέγγισή του μέσω της δραστηριότητας των προσώπων (μαθητές, μαθήτριες και εκπαιδευτικός) στην τάξη με σκοπό τον στοχασμό, τον αναστοχασμό και την δράση του κάθε προσώπου και όλων μαζί συλλογικά (πραγματισμός)¹⁰.

Το ερώτημα που ανακύπτει είναι γιατί η σύγχρονη προσέγγιση της ΘΕ δεν γίνεται αντιληπτή, κυρίως από όσους υπηρετούν την Εκπαίδευση και όχι τόσο από τους δικαστές; Το θέμα είναι, βέβαια, πολυπαραγοντικό κι εδώ μας αφορά βασικά η παράμετρος που σχετίζεται με τη χρήση των τεχνών στα Θρησκευτικά λόγω της βιωματικής και μετασχηματιστικής προσέγγισης της ΘΕ. Είναι δηλαδή πασιφανές ότι από τη στιγμή που η φιλοσοφία των ΠΣ (πρώτα αυτό ορίζεται στον σχεδιασμό

του ΠΣ, με βάση τους γενικούς σκοπούς της Εκπαίδευσης) αντιμετωπίζει τη γνώση και τη μάθηση κonstrouκτιβιστικά, αυτό που φοβίζεται είναι ότι οι τέχνες γίνονται όχι μόνο εργαλείο μάθησης αλλά και αντικείμενο του μαθήματος, με σαφή μαθησιακά αποτελέσματα. Κι επειδή το θέμα τελικά είναι πόσο αντέχει ή μπορεί να τις χειριστεί ο εκπαιδευτικός, φαίνεται ότι είναι και αυτός ο φόβος που προκαλεί την αντίδραση. Και αυτό αφορά όλες τις ειδικότητες, την παιδαγωγική και διδακτική επάρκειά τους, την επιμόρφωσή τους και την προσωπική θεωρία που έχουν για τη γνώση, τη μάθηση και την εκπαίδευση, αλλά και τις αντιλήψεις και στάσεις τους έναντι στην αλλαγή και την καινοτομία¹¹.

Οι τέχνες στα ΠΣ και τους Οδηγούς για τον Εκπαιδευτικό (2016) της ΘΕ

Η παραπάνω διαπίστωση για τη μη κατανόηση της φιλοσοφικής και παιδαγωγικής προσέγγισης των ΠΣ μας προκαλεί να εξετάσουμε ποσοτικά πόση τέχνη περιέχουν και πώς την προσεγγίζουν ώστε να μπορέσουμε να ερμηνεύσουμε τη φοβική ανταπόκριση, όσων τουλάχιστον ενστερνίζονται όσα οι προσφεύγοντες στο ΣτΕ καταθέτουν.

Πηγές της ανάλυσής μας αποτελούν η 3^η στήλη (διδακτικές τεχνικές) και η 2^η στήλη (βασικά θέματα) του ΠΣ Δημοτικού-Γυμνασίου (εικόνα 1), δηλαδή το θρησκευτικό περιεχόμενο καθώς οι προτεινόμενες τεχνικές διδασκαλίας και το εκπαιδευτικό τους υλικό:

ΠΡΟΣΔΟΚΩΜΕΝΑ ΜΑΘΗΤΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ	ΒΑΣΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ	ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ
<p>Οι μαθητές:</p> <p>α) περιγράφουν βιώματα από γιορτές γενεθλίων (δικών τους και άλλων)</p> <p>β) μοιράζονται συναισθήματα χαράς από τη συμμετοχή τους στην ατμόσφαιρα των γενεθλίων και της γιορτής των Χριστουγέννων</p> <p>γ) αναγνωρίζουν στις βιβλικές αφηγήσεις της Γέννησης του Χριστού την αξία του δώρου και της προσφοράς</p>	<p>I. Ένα παιδί έρχεται στον κόσμο</p> <p>i. Η προσδοκία και η χαρά της γέννησης ενός παιδιού</p> <p>ii. Γενέθλια: Γιορτάζουμε τη γέννηση ενός ανθρώπου/δίνουμε και παίρνουμε δώρα</p> <p>II. Χριστούγεννα: Ο νεογέννητος Ιησούς, ένα δώρο στον κόσμο</p> <p>i. Από την Καινή Διαθήκη:</p> <ul style="list-style-type: none"> Τα λόγια του αγγέλου στην Παναγία (Λκ 1, 30-33) Η Γέννηση στη φάτνη της Βηθλέμ (Λκ 2, 1-20) Τα δώρα του κόσμου στον νεογέννητο Ιησού/Βασικοί και μάγοι (Μτ 2, 1-12, Λκ 2, 8-20) 	<p>A. ΒΙΩΜΑΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Προετοιμάζοντας τη γιορτή των γενεθλίων ενός συμμαθητή μας (L6) 2. Ισοθέλεια: «δώρα με αξία/δώρα με αγάπη» (στόχος η επεξεργασία της έννοιας του «δώρου» όπως αναφέρεται στην καθημερινή ζωή) (L1) 3. Ισοθέλεια για τη λέξη «Χριστούγεννα». Συζητώντας καταλήγουμε τι γιορτάζουμε τελικά (II) <p>B. ΟΜΑΔΟΣΥΝΕΡΓΑΤΙΚΕΣ / ΔΙΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Βρίσκουν και παρουσιάζουν έθιμα και εικόνες Χριστουγέννων από όλο τον κόσμο (III) 2. Ομάδες μαθητών ετοιμάζουν και παρουσιάζουν χριστουγεννιάτικη μουσική και τραγούδια (III) 3. Ομάδες μαθητών παρουσιάζουν ή δραματοποιούν χριστουγεννιάτικα παραμύθια (III) 4. ΤΡΣ με θέμα: «Ετη γειτονιά μου, θα ήθελα τα Χριστούγεννα να ήταν...» (όψη, ατμόσφαιρα, άνθρωποι) 5. Artful Thinking («βλέπω, σκέφτομαι, αναρωτιέμαι»): Η Γέννηση του Θεοτόκου, Ι.Μ. Σταυρονικήτα ή Ποιμένες αγροποιώντας, μακρογραφία από Ευαγγελιστήριο του 12^{ου} αι. της Ι.Μ. Αγ. Παναγίας (Άγιον Όρος) (II II)

Εικόνα 1: Οι τρεις στήλες του ΠΣ Δημοτικού-Γυμνασίου: προσδοκώμενα μαθησιακά αποτελέσματα-βασικά θέματα-ενδεικτικές δραστηριότητες.

Έτσι στο Δημοτικό και Γυμνάσιο στην πραγματικότητα διδάσκονται 79 «βασικά θέματα» σε σύνολο 545, που σχετίζονται άμεσα με τέχνες δηλαδή (14,5%) που σημαίνει ότι το ΜτΘ δεν καλύπτει ύλη άλλων μαθημάτων, όπως αναφέρεται στην απόφαση του ΣτΕ, αλλά χρησιμοποιεί την τέχνη όποτε είναι λειτουργική και σημαντική για τη γνώση και τη μάθηση. Αντίστοιχα στο σύνολο των 778 βιωματικών τεχνικών διδασκαλίας που προτείνονται στην 3^η στήλη, 484 δραστηριότητες με άμεση σχέση με τις τέχνες, ποσοστό 62,2% (Πίνακας 1).

	Σύνολο	Θέματα Τέχνης	Ποσοστό %
Βασικά Θέματα	545	79	14,5
Ενδεικτικές δραστηριότητες	778	484	62,2

Πίνακας 1. Τα βασικά θέματα και οι ενδεικτικές δραστηριότητες με τέχνη στο Δημοτικό και Γυμνάσιο.

Και αυτό αποτελεί μία πλήρη ανατροπή για ό, τι θεωρείται διδασκαλία και δράση των μαθητών/τριών, αλλά και πώς προσεγγίζεται η γνώση στη διδασκαλία και το σχολείο, όπως ήδη είπαμε. Το μεγαλύτερο ποσοστό των διδακτικών δραστηριοτήτων που προτείνονται έχουν σχέση με την τέχνη και τις τεχνικές διδασκαλίας που έχουν αναπτυχθεί με βάση αυτές και τις αρχές της βιωματικής μάθησης¹².

Ακόμη, σε ειδική ψηφιακή εφαρμογή, η οποία λειτουργεί στον ιστότοπο των νέων ΠΣ στα Θρησκευτικά (<http://iep.edu.gr/el/thriskoftika>) του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής περιλαμβάνονται οργανωμένα και ταξινομημένα ανά βαθμίδα, τάξη και θεματική ενότητα, συλλογή εικόνων, έργων ζωγραφικής, φωτογραφιών, βίντεο και αρχεία μουσικής με επιλεγμένους ύμνους από τον Ορθόδοξη μουσική Παράδοση της Εκκλησίας ανά την οικουμένη, καθώς και τραγούδια ως συμπληρωματικό υλικό υποστήριξης των μαθημάτων στο Δημοτικό και στο Γυμνάσιο. Περιλαμβάνονται για χρήση και αξιοποίηση στην τάξη ή στη μελέτη 1057 ψηφιοποιημένα αρχεία εικαστικού περιεχομένου (592 για το Δημοτικό και 465 για το Γυμνάσιο). Επίσης περιλαμβάνονται 694 μουσικά αρχεία με

συνοδευτικό υλικό οδηγιών για την αξιοποίησή τους στην τάξη καθώς και με τη συνοδεία ψηφιοποιημένου κειμένου των στίχων για εργασίες και δραστηριότητες (337 για το Δημοτικό και 357 για το Γυμνάσιο).

Ακόμη, στον Οδηγό για τον Εκπαιδευτικό αφιερώνονται 83 σελίδες στις βιωματικές τεχνικές μαθήματος όπως για παράδειγμα (απόσπασμα των περιεχομένων):

- xiii. Δραματοποίηση / Σκηνές ή στιγμιότυπα
- xiv. Προσομοίωση
- xv. Θετικό - Αρνητικό
- xvi. «Παγωμένη» εικόνα - Still Image
- xvii. Παιχνίδια ρόλων
- xviii. Χτίσιμο της στάσης του ρόλου
- xix. Συλλογικός ρόλος
- xx. Ρόλος στον τοίχο
- xxi. Ανακριτική καρέκλα
- xxii. Καρέκλα αφήγησης
- xxiii. Κύκλος της συνείδησης
- xxiv. Κύκλος του κουτσομπολιού
- 21. Τεχνικές δράματος για αναστοχασμό
- v. Ανίχνευση της σκέψης του ρόλου
- vi. Σύνταξη κειμένων
- vii. Ομαδικό γλυπτό
- viii. Παίρνοντας απόσταση
- 22. Άλλες δραστηριότητες δημιουργικής έκφρασης
- i. Εικαστικές δραστηριότητες
- ii. Μουσικές δραστηριότητες

Το εκπαιδευτικό «Δράμα/Θέατρο στην Εκπαίδευση» αποτελούν βάση για την ανάπτυξη πολλών τεχνικών που περιλαμβάνονται, όπως είναι φανερό από τα περιεχόμενα.

Στους Φακέλους Μαθήματος, τέλος, που κυκλοφόρησαν το 2017, και δίνονται σε κάθε μαθητή/τρια, έτσι ώστε να έχεις τις πηγές με τις οποίες οργανώνονται οι δραστηριότητες του μαθήματος, κάθε πολυτροπική πηγή, εικόνες, έργα ζωγραφικής, φωτογραφίες, τραγούδια, βίντεο, αποσπάσματα ταινιών προτείνεται για συγκεκριμένη δραστηριότητα. Άλλωστε, όλη η διδασκαλία αποτελεί σειρά δραστηριοτήτων των μαθητών/τριών με τον/την εκπαιδευτικό.

Η βιωματική αυτή προσέγγιση της διδασκαλίας είναι φανερή στο Λύκειο και στον Οδηγό για τον Εκπαιδευτικό που προτείνονται για κάθε ενότητα διδασκαλίας, όπως η παρακάτω της Πρώτης Ενότητας της Α΄ Λυκείου με τίτλο ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΟΥ ΘΕΟΥ. Η διδασκαλία αναπτύσσεται σε τέσσερα στάδια¹³:

Στάδιο 1 (Βιώνοντας):

- «Μουσική δραστηριότητα-συμπλήρωση κενών». Δίνεται Φύλλο Εργασίας με τους στίχους του Αλκίνοου Ιωαννίδη, από το τραγούδι Ο Προσκυνητής με κενά για να συμπληρώσουν κάποιες λέξεις ακούγοντας το τραγούδι. Αφού ακούσουν το τραγούδι, οι μαθητές/μαθήτριες απαντούν στις παρακάτω ερωτήσεις: 1) Τι αναζητά ο προσκυνητής; 2) Πώς τα αναζητά, με ποιο τρόπο; και 3) Τι είναι η ζωή για τον προσκυνητή; Τι είναι αυτό που της δίνει νόημα;

Στάδιο 2 (Νοηματοδοτώντας):

- «Εντεχνος συλλογισμός (Artful thinking) - Αντιλαμβάνομαι, Γνωρίζω, Φροντίζω»

- «Σκέψου, Συζήτησε ανά 2 και ανά 4, Μοιράσου (TPSS)». Δίνονται ή προβάλλονται εικόνες με ανθρώπους που λατρεύουν με διάφορους τρόπους τον Θεό ή εικόνες με σύγχρονους ανθρώπους που απευθύνονται στον Θεό (αθλητές/αθλήτριες, καλλιτέχνες, διανοούμενοι/διανοούμενες). Οι μαθητές/μαθήτριες εφαρμόζουν την

τεχνική με βάση τις ερωτήσεις: Τι σκέφτονται, ποια αισθήματα έχουν (οι εικονιζόμενοι/εικονιζόμενες); Γιατί το κάνουν; Πού βρίσκεται ο Θεός για αυτούς;

Στάδιο 3 (Αναλύοντας):

- Ομαδοσυνεργασία - «Επ' αυτού θα είχα να πω...». Δίνονται αποσπάσματα κειμένων (Μακράκης, 1999, Γιανναράς, 2006, Γιαννουλάτος, 2004, Σχολικό Βιβλίο Β' Λυκείου, ΔΕ 2) σε ομάδες και ζητείται ο παρουσιαστής/ η παρουσιάστρια κάθε ομάδας να τοποθετηθεί σύντομα ξεκινώντας με τη φράση «Επ' αυτού θα είχα να πω...» σε θέματα, όπως α) η καθολικότητα του φαινομένου της θρησκείας, β) ποια είναι η αιτία της θρησκευτικότητας, γ) στάδια θρησκείας και θρησκευτικής εμπειρίας, και δ) οι αντιλήψεις των ανθρώπων για τον Θεό. Μετά από κάθε τοποθέτηση γίνονται ερωτήσεις. Κάθε ομάδα παραδίδει γραπτά τις θέσεις της.

Στάδιο 4 (Εφαρμόζοντας):

- «Αντιγνώμιες» σε ζευγάρια ενώπιον της ολομέλειας. Κάθε μαθητής/μαθήτρια παίρνει μία κάρτα ρόλου (π.χ. ενός χριστιανού που εκκλησιάζεται, ενός χριστιανού που δεν εκκλησιάζεται). Ζητείται να σκεφτούν με βάση τον ρόλο που ανέλαβαν και όσα έχουν προηγηθεί στο μάθημα και να επιχειρηματολογήσουν για το εξής θέμα: «Τι δίνει νόημα στη ζωή μου;». Αφού σκεφτούν και γράψουν για τρία λεπτά τα επιχειρήματά τους ζητείται να σηκωθούν δύο και να εκφράσουν με τη σειρά τις απόψεις τους και να διαλεχθούν κρίνοντας τις θέσεις του άλλου/της άλλης. Δίνεται συγκεκριμένος χρόνος για την αντιγνωμία του ζευγαριού και ακολουθεί συζήτηση με την ολομέλεια. Μπορεί να επαναληφθεί με άλλο ζευγάρι. Αν δεν υπάρχει χρόνος μπορεί να δημιουργηθούν από την αρχή ζευγάρια και να διαλεχθούν ταυτόχρονα. Αφού λήξει ο χρόνος ερωτώνται όλοι α) πώς ένιωσαν; β) ποια γνώμη είχε βαρύτητα και γιατί; και γ) ποιο είναι το νόημα της ζωής για αυτούς/αυτές και αν επηρεάστηκαν από όσα άκουσαν και έζησαν στις «αντιγνωμίες»;¹⁴

Συζήτηση

Οι εκπαιδευτικοί-θεολόγοι δηλώνουν κατά 75,94%, σύμφωνα με τα στοιχεία που δημοσίευσε του ΙΕΠ, ότι αξιοποιούν τα νέα ΠΣ στην τάξη¹⁵, αλλά απομένει με έρευνα να δούμε τι εννοούν και αν όντως ακολουθούν τη βιωματική μεθοδολογία με τις τέχνες να αποτελούν τη βάση του μαθήματος και όχι απλά εργαλεία. Δεν είναι μία εύκολη υπόθεση, όπως αναφέρθηκε.

Αλλά από την πράξη παράγεται η θεωρία. Και αυτό δεν αρκεί απλά να πούμε ότι οι τέχνες έχουν εισαχθεί στα Θρησκευτικά, αλλά να ερευνήσουμε πώς χρησιμοποιούνται αυτές. Τέχνες χρησιμοποιεί φυσικά και η κατήχηση και είναι απόλυτα σωστό, για να υπηρετήσει τους σκοπούς της με όσους και όσες επιθυμούν να ενταχθούν στη ζωή της εκκλησιαστικής κοινότητας ή κάθε θρησκευτικής κοινότητας. Το ζήτημα είναι ακριβώς αυτό που αναφέρεται στις αποφάσεις του ΣτΕ. Σημασία έχει πώς δρουν οι τέχνες στη διδασκαλία των Θρησκευτικών και ποια γνώση υπηρετούν. Και πράγματι αυτό που είναι αναγκαίο είναι ένα consensus μεταξύ όσων αποφασίζουν για τη ΘΕ για να λειτουργήσει αυτή χειραφετητικά, απελευθερωτικά και μετασχηματιστικά, όπως οφείλει να λειτουργεί οι εκπαίδευση και κάθε μάθημά της. Δεν αρκεί να αλλάζει το ΠΣ των Θρησκευτικών γιατί η εφαρμογή του μπορεί να γίνει με άλλη φιλοσοφία, από αυτή που πράγματι έχει. Τη φιλοσοφία των εκπαιδευτικών-θεολόγων που προσέφυγαν στο ΣτΕ, που περισσότερο στηρίζεται στην προσωπική τους θεωρία για τη διδασκαλία και την εκπαίδευση, ή των δικαστών, που είναι καθαρά ιδεαλιστική. Άρα, δεν αρκεί να χρησιμοποιήσουμε τις τέχνες στην εκπαίδευση, αλλά να έχουμε στο νου μας τι γνώση παράγουμε, άρα και πώς την αντιλαμβανόμαστε όσοι σχετιζόμαστε με την Εκπαίδευση και ιδιαίτερα οι εκπαιδευτικοί. Οι τέχνες, δηλαδή, στην εκπαίδευση δεν είναι πανάκεια, αλλά όπλο. Και το όπλο μπορεί να κάνει και κακό, ανάλογα με το πώς το χρησιμοποιούμε και εναντίον ποιων. Ας αποφασίσουμε ότι θα είναι όπλο για να πολεμήσουμε την

αμάθεια, τον σκοταδισμό και την υποδούλωση. Και αυτός ακριβώς είναι ο σκοπός των νέων Θρησκευτικών, για αυτό και οι τέχνες, για αυτό και οι τόσες αντιδράσεις.

---

¹ Οι στίχοι του τραγουδιού ανήκουν στον Νικόλα Ασιμο. Πρώτη φορά προτείνεται στη διδακτική του ΜτΘ το 2005, βλ. Παναγιώτης Φραγκάκος, «Ο Μπαγάσας», *Σύναξη*, τ.95, (2005), 82-86.

² Lev Vygotsky, *Νους στην κοινωνία. Η ανάπτυξη των ανώτερων ψυχολογικών διαδικασιών*, Α. Μπίμπου, Μεταφρ, Gutenberg, Αθήνα, 1998.

³ Ernst von Glasersfeld, A Constructivist's View of Learning and Teaching, R. Duit, F. Goldberg, & H. Niedderer (επιμ.), *Research in physics learning: Theoretical issues and empirical studies. Proceedings of an international workshop*, IPN, Kiel, Germany, 1991, σ. 29-39.

Ernst Von Glasersfeld, *Radical constructivism: A way of knowing and learning*, Falmer, Washington DC, 1995.

⁴ Γιάννης Χατζηγεωργίου, *Γνώθι το Curriculum. Γενικά και ειδικά θέματα Αναλυτικών Προγραμμάτων και Διδακτικής*, Διάδραση, Αθήνα, 2012, σ.130-142.

⁵ Burrhus, F. Skinner, *Περί Συμπεριφορισμού.*, Ε. Τσουκαρης, & Ρ. Μέλον, Πεδίο, Αθήνα, 2013. John, B. Watson, *Behaviorism*, W.W.Norton & Company USA, 1970.

⁶ Howard Gardner, *The development and education of the mind: The collected works of Howard Gardner*, Routledge, London, 2006.

⁷ Τζον Ντιουϊ, *Δημοκρατία και Εκπαίδευση*, Φ. Τερζάκης, Ηριδανός, Αθήνα, 2016, σ. 553.

⁸ Μάριος Κουκουνάρας Λιάγκης, *Τι Θρησκευτικά χρειάζεται η Εκπαίδευση, σήμερα; μια πολυδιάστατη έρευνα σε ελληνικό περιβάλλον*, Gutenberg, Αθήνα, 2019, σ. 97.

⁹ Σκοπός του ΜτΘ στο Δημοτικό στο ΠΔ 1034/1977 (Α'34&), αρθ.3. είναι «η ανάπτυξη του θρησκευτικού συναισθήματος των μαθητών, η εδραίωση της πίστεως στη χριστιανική θρησκεία και η ενίσχυση της ενεργητικής συμμετοχής τους στη θρησκευτική ζωή του λαού μας». Στο Γυμνάσιο και Λύκειο στο ΠΔ831/1977 «σκοπός του μαθήματος των θρησκευτικών...είναι η φανέρωση των αληθειών του Χριστού για τον Θεό, για τον κόσμο και για τον άνθρωπο, η μύηση των μαθητών στις σωτήριες αλήθειες του χριστιανισμού με την ορθόδοξη πίστη και ζωή...η βίωση των αληθειών της ορθόδοξης χριστιανικής πίστεως στις συγκεκριμένες περιστάσεις της καθημερινής ζωής του μαθητή».

¹⁰ Μάριος Κουκουνάρας Λιάγκης, *Τι Θρησκευτικά χρειάζεται η Εκπαίδευση, σήμερα; μια πολυδιάστατη έρευνα σε ελληνικό περιβάλλον*. Gutenberg. Αθήνα, 2019, σσ. 131-142.

¹¹ Γιώργος Μπαγάκης, (επιμ.), *Εκπαιδευτικές αλλαγές, η παρέμβαση του εκπαιδευτικού και του σχολείου*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2006.

¹² David A. Kolb, *Experiential Learning. Experience as the Source of Learning and Development*, Pearson Education Inc, New Jersey, 2015.

¹³ Μάριος Κουκουνάρας Λιάγκης, *Επιστήμες της Παιδαγωγικής και Πρώτη Εφηβεία. Συμβολή στη διδακτική μεθοδολογία της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης*, Gutenberg, Αθήνα, 2015, σσ. 221-232.

¹⁴ Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων & Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, *Νέο Σχολείο-Πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά Λυκείου (ΦΕΚ 2105/19-6-2017). Οδηγός Εκπαιδευτικού*, Αθήνα, 2017, σσ. 51-53.

¹⁵ Πρόκειται για ένα υψηλό ποσοστό στους 1893 εκπαιδευτικούς της τάξης που απάντησαν το ανώνυμο ερωτηματολόγιο αξιολόγησης της επιμόρφωσης που πραγματοποιήθηκε το 2017 για τη διδασκαλία των θρησκευτικών. Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού. Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση, *Εσωτερική Αξιολόγηση Δράσης 3. Επιστημονική Ομάδα Έργου «Επιμόρφωση εκπαιδευτικών στα Νέα προγράμματα Σπουδών του μαθήματος των Θρησκευτικών»*, Αθήνα, 2018